

تصوف عصر صفوی

و

ادبیات آن دوره

تألیف

سیدجلال موسوی

عضو هیئت علمی دانشگاه امام خمینی

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۶

سرشناسه: موسوی، سیدجلال، ۱۳۵۴-
 عنوان و نام پدیدآور: تصوف در عصر صفوی و ادبیات آن دوره/ تألیف سید جلال موسوی.
 مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۶.
 مشخصات ظاهری: ۲۷۸ ص.
 شابک: 978-964-00-1915-3
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا.
 یادداشت: کتابنامه.
 موضوع: تصوف -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۲ - ۱۰ ق.
 موضوع: Sufism -- Iran -- History -- 16-18th century
 موضوع: ادبیات عرفانی فارسی -- قرن ۱۲ - ۱۰ ق.
 موضوع: Sufi literature, Persian -- 16-18th century
 موضوع: تصوف در ادبیات.
 موضوع: Sufism in literature
 موضوع: ادبیات عرفانی فارسی -- تاریخ و نقد
 موضوع: Sufi literature, Persian-- History and criticism
 رده‌بندی کنگره: ۲۷۷BP / الف ۸۳م ۱۳۹۶
 رده‌بندی دیریی: ۲۹۱.۹
 شماره کتابشناس ملی: ۴۷۹۰۳۸

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۹۱۵

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۸۵۱۹

تصوف عصر صفوی و ادبیات آن دوره

© حق چاپ: ۱۳۹۶، مؤسسه انتشارات امیرکبیر

نوبت چاپ: اول

مؤلف: سیدجلال موسوی

طراح جلد: محمدرضا نبوی

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ و صحافی: چاپ ایمان، تلفن: ۸۸۴۰۲۴۲۴

شمارگان: ۵۰۰

بها: ۲۵۵۰۰۰ ریال

تلفن مرکز فروش: ۰۲۱-۶۱۲۸

فروش اینترنتی: www.amirkabir.net

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری،
 اقتباس کلی و جزئی (به‌جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و
 مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست

۹	پیش در آمد
۱۳	فصل اول: تحولات تصوف پیش از دوره صفویه (از عصر مغول تا تشکیل صفویه)
۱۴	گسترش خانقاه‌ها، رونق تصوف
۱۵	علل گسترش تصوف در عصر مغول
۱۵	مصائب یورش مغول
۱۵	باور به تقدیر
۱۶	تداوم مصائب در عصر جانشینان دهل
۱۷	عصر فترت
۱۸	ظلم‌ستیزی صوفیه
۲۰	عنایت مغول‌ها به مشایخ صوفیه
۲۰	دلایل توجه مغولان به مشایخ صوفیه
۲۲	نتایج رشد تصوف
۲۲	قدرتمندی مشایخ
۲۳	فساد تصوف
۲۴	رشد تصوف در عصر تیموریان
۲۸	نتایج رشد جایگاه صوفیه در عصر تیموریان
۳۳	گسترش تشیع بعد از هجوم مغول
۳۴	حاکمان و تشیع
۳۷	دلایل نزدیکی تصوف و تشیع
۳۷	عوامل تاریخی
۳۸	پیوند تصوف و تشیع پیش از عصر مغول
۴۲	پیوندهای نظری
۴۲	مفهوم ولایت
۴۳	پیوند تصوف و تشیع در مباحث طریقت کبرویه
۴۵	پیوند تصوف و تشیع در آرای سیدحیدر آملی

۴۸	وجود موانع بنیادی در پیوند تشیع و تصوف
۴۹	رواج تشیع مبتنی بر تولا
۵۱	پیوند تشیع و تصوف در عمل
۵۱	سربداران
۵۶	حروفیه
۶۰	صفویه
۶۱	تبار شیخ صفی‌الدین اردبیلی و موقعیت اجتماعی - اقتصادی آن‌ها
۶۱	شیخ صفی‌الدین اردبیلی
۶۳	شیخ صدرالدین موسی
۶۶	خواجیه
۶۸	خرایه اسماعیلیه
۶۸	جنید
۷۰	حیدر
۷۲	سلطان علی
۷۵	فصل دوم: بررسی و تمیز تم‌ها و تحولات تصوف در عصر صفوی
۷۶	بخش اول: تحولات تصوف از ابتدای صفویه تا پاسی از دوره شاه‌عباس
۷۶	پیوند طریقت‌ها با حکومت صفویه
۷۷	نعمت‌اللهیه
۷۹	تداوم تعامل نعمت‌اللهیه با صفویان
۸۰	عصیان نعمت‌اللهیه علیه صفویه
۸۳	نوربخشیه
۸۴	عصیان نوربخشیه علیه صفویه
۸۵	چرایی جذب و دفع طریقت‌ها
۸۵	شاه‌اسماعیل و تندگی علیه مخالفان
۸۷	علل خشونت‌های شاه‌اسماعیل
۹۵	تأثیر اقدامات قهرآمیز شاه‌اسماعیل بر صفویه
۹۶	شاه‌طهماسب و طریقت‌ها
۱۰۰	تأثیر رفتار شاه‌طهماسب بر صفویه
۱۰۰	دگرگونی طریقت‌ها و پیامدهای آن
۱۰۱	سابقه تشیع نعمت‌اللهیه
۱۰۲	سابقه تشیع و تصوف نوربخشیه
۱۰۷	علل طرد طریقت‌ها و بقای نوربخشیه و نعمت‌اللهیه در ابتدای صفویه
۱۰۸	سابقه سیاسی طریقت‌ها
۱۰۸	سابقه سیاسی نوربخشیه
۱۰۹	سابقه سیاسی نعمت‌اللهیه
۱۱۱	دیگر نتایج اختلاط اهل طریقت با صفویه

۱۱۳	بحث نهایی در ماهیت پیوند طریقت با سیاست و علل و نتایج آن
۱۱۴	تداوم سرکوب صوفیه در عصر شاه عباس
۱۱۵	صوفیه قزلباش
۱۲۰	علل عصیان صوفیه قزلباش
۱۲۲	نقطویه
۱۲۸	بخش دوم: از عصر شاه عباس تا پایان صوفیه
۱۲۸	پرهیز از امحای همه جانبه صوفیه
۱۳۰	فقها علیه صوفیه
۱۳۴	نتایج صوفی ستیزی در دوره دوم صوفیه
۱۳۷	ردیه ها و مدحیه ها
۱۳۸	پیشینه اهل طریقت
۱۴۰	ردیه ها
۱۴۰	ردیه مندرج در حدیقه العارفیه
۱۴۶	تحفة الاخیار ملاطرا
۱۵۲	دفاعیه ها
۱۵۲	محمد تقی مجلسی (مجلسی اول) و رساله تشویق السالکین
۱۵۳	سابقه تصوف در اسلام
۱۶۱	ملا محمد باقر مجلسی (مجلسی دوم) و رساله جوبه
۱۶۵	دفاعیه های ملاصدرا
۱۶۹	تعریف صوفیان راستین
۱۷۹	فصل سوم: تأثیر تحولات تصوف عصر صوفیه در ادبیات آن دوره
۱۸۰	ادبیات عرفانی
۱۸۱	منابع ادبیات عرفانی عصر صفوی
۱۸۲	داستان های عامیانه
۱۸۷	سفرنامه ها
۱۸۸	سفرنامه کمبفر
۱۹۱	سفرنامه سانسون
۱۹۳	سفرنامه پیترو دلاواله
۱۹۴	فتوت نامه ها
۱۹۵	انتخاب شاعرانی برای بررسی عرفانی شعر آن ها
۱۹۶	زبان مبین نوع عرفان و تصوف
۱۹۶	زبان اهل حال و زبان اهل قال
۱۹۷	تأملی دوباره در زبان صوفیه
۲۰۱	ادبیات عرفانی در عصر صفوی
۲۰۱	شعر صائب تبریزی
۲۰۲	سبک هندی

۲۰۷	شعر کلیم کاشانی
۲۰۹	شعر عرفی شیرازی
۲۱۱	شعر طالب آملی
۲۱۳	شعر ناظم هروی
۲۱۶	شعر حزین
۲۲۰	شعر فیاض لاهیجی
۲۲۴	شیخ بهایی
۲۲۸	فیض کاشانی
۲۳۱	طیب اصفهانی
۲۳۳	جایگاه زن و مضامین عرفانی در ادبیات عرفانی عصر صفوی
۲۳۵	امکان نغمه، نتایج به کل ادبیات دوره صفوی
۲۳۵	شاعران عارف، از مبداء تا خاتمه از خانقاه
۲۳۶	توجه بسیار به شعران عامسلسک پیشین
۲۳۷	نبود شاعران طریقی
۲۳۸	نقش دوره پیش از صفویه در اهمیت ادبیات عرفانی آن
۲۳۹	ایدئولوژی صفوی و نقش آن در ادبیات عرفانی آن
۲۴۰	مخالفت با زهد و زاهدی
۲۴۴	رابطه سبک هندی با نوع ادبیات عرفانی عصر صفوی
۲۴۴	نقش مهاجرت به هند در ادبیات عرفانی این دوره
۲۴۷	خلاصه و نتایج مباحث
۲۵۳	پیشنهادهایی برای پژوهش بیشتر
۲۵۵	منابع
۲۶۷	نمایه

پیش‌درآمد

تصوف از جریان‌های فکری و اجتماعی رایج در طول تاریخ ایران است که در همه دوران‌ها با فرازونشیب‌هایی همراه بوده و به راه خود ادامه داده است. این جریان ضمن آنکه بر مؤلفه‌های دیگر تأثیر گذاشته، از عوامل مختلفی نیز در سرآغاز تاریخی خود متأثر شده است. این تأثیرات پیدا و پنهان گاه از سر تعامل، گاه نیز از سر تقابل دیگر جریان‌های رایج در عرصه‌های اجتماعی و فکری به‌وجود آمده است. در واقع در ضمن این تعامل‌ها و تقابل‌ها زمینه‌هایی فراهم شده است که به رونق یا کسادى بازار تصوف انجامیده است. زمینه‌هایی همچون موانع صاحبان قدرت نسبت به تصوف، وجود یا فقدان صوفیان صاحب نفوذ، نوع مشرب صوفیه، شی‌عامه از آن‌ها و نیز میزان قدرت مخالفان، همه از عوامل تأثیرگذار در رونق یا کسادى بازار صوفیه در دوره‌های مختلف بوده است. شاید بتوان گفت در میان همه عواملی که طریقت صوفیانه در طول تاریخ خود با آن‌ها در رو بود، شریعت بیش از همه بر خط سیر آن تأثیر گذاشته است به عبارت دیگر گویی به‌دلیل برتری تفاوت‌ها در مبانی، تألیف همه‌جانبه آن‌ها نه تنها ممکن نبوده بلکه در عرصه عمل، مواجهه آن در همواره وام با کشمکش‌های مستمر نیز بوده است. از سوی دیگر صوفیه به‌دلیل نفوذ گاه‌به‌گاهی که در عرصه اسماء و در میان توده آن داشتند، از توجه حکام و امرا نیز برکنار نبودند. صاحبان قدرت برای احراز مشروعیت و جلب قلوب عامه، خود را مریدانه به اهل تصوف متصل نشان می‌دادند. همچنین به‌واسطه حامیان و ارادتمندان فراوانی که بعضاً در گرد برخی از مشایخ صوفیه پیدا می‌شد، حکام برای برطرف ساختن تهدیدات احتمالی ناشی از این تجمع‌ها خود را به ناچار با اهل تصوف رودررو می‌کردند. بدین ترتیب اهل طریقت علاوه بر شریعت با حکمرانان نیز مرتبط بودند و با آن‌ها تعامل و تقابل مستمر داشتند. بااین‌همه همان‌طور که ذکر شد، کشمکش اهل شریعت با اهل طریقت مستمرتر و تأثیرگذارتر از سایر تعامل‌ها و تقابل‌ها با صوفیه بوده است. البته این سخن به‌هیچ‌وجه به این معنی نیست که رفتار شریعتمداران در مقابل اهل طریقت همواره وجهی تهاجمی داشته است و ایشان به‌کل درصدد امحای

آن‌ها بوده‌اند بلکه می‌توان گفت در میان صاحبان و بانیان شریعت بسیاری بوده‌اند که به سیر و سلوک تعلق خاطر بسیار داشتند و خود عملاً در این عرصه صاحبان مراتب و مقامات معنوی بودند. علی‌رغم این مطلب همان‌طور که اشاره شد، در نسبت اهل شریعت و طریقت، تقابل آن‌ها برجسته به نظر می‌رسد به‌طوری که تاریخ تصوف مصادیق برخی از این تقابل‌ها را در خود ثبت کرده است.

در ابتدای قرن دهم حکومتی در ایران تأسیس شد که در تاریخ تحولات فکری و عقیدتی این سرزمین دگرگونی‌های چشمگیری به بار آورد. این سلسله که اولاد شیخ صفی‌الدین اردبیلی، صوفی صاحب نفوذ عصر حکمرانی مغولان بر ایران، آن را بنیاد گذاشتند توأم با اظهارات شریعتی و طریقتی بود. امری که با آنچه پیشتر درباره تاریخ مناسبت شریعت و طریقت ذکر شد تا حدودی ناهمخوان به نظر می‌رسد. شکل جزئی‌تر ماجرای پیدایش این سلسله این بود که صفویه از قرن نهم با تکیه بر مریدان پرشور و مرکزیت خانقاه شیخ صفی در اردبیل، رفته‌رفته در عرصه کشورگیری به‌صورت جدی ظاهر شدند. بیان آن‌ها با اعتقاد کم‌نظیری که به مشایخ خود داشتند چنان در راه نیل اولاد شیخ صفی به حکومت، آنان را از بود نشان دادند که برخلاف تصورات اولیه، سرانجام اهل خانقاه به‌واسطه آن‌ها به تاج‌وتخت رسیدند. پس از دو قرن بر ایران حکمرانی کردند. اما آنچه این وقایع و رویدادها را جالب توجه کرد، ارکانی بود که این سلسله خود را بر آن‌ها استوار کرده بود. جلوه‌های این ارکان که در سیمای بانی آن یعنی شاه اسماعیل طهور رسید عبارت بود از تصوف و مذهب تشیع؛ به این معنی که شاه هم در مقام مرشد کامل قرار داشت و هم در جایگاه بانی و مروج مذهب. این سیمای مرکب البته در نزد دیگر حکمرانان صفوی نیز برقرار بود. اما نمود بارز آن بیش از همه در حاکمان نخستین و به‌ویژه در شاه اسماعیل، بانی اصلی این سلسله به‌ظاهر رسید. آشکار است که چنین ترکیبی برخلاف آن چیزی بود که پیشتر درباره مناسبات طریقت و شریعت ذکر شد. همان‌طور که بیان شد اهل شریعت و طریقت ناسازگاری‌های مکرری در طول تاریخ با هم داشتند به‌گونه‌ای که از سر تداوم این ناسازگاری‌های پیدا و پنهان، تصوف در سیر تاریخی خود به‌سراز و نشیب‌های متعددی دچار شده است. می‌توان گفت این تقابل‌ها که گاه مهلک نیز بودند تقریباً در تمام قرون گذشته برقرار بود و هیچ‌وقت متوقف و به غلبه نهایی یکی از آن‌ها بر دیگری منجر نشده است. همچنین پیشتر اشاره شد مناسبات حکام و امرا با اهل خانقاه همواره از سر ارادت نبوده است و آن‌ها گاه مشایخ صاحب دستگاه صوفیه را مزاحم سبطه و قلمرو حکمرانی خود می‌دیدند و درصدد تحدید آن‌ها برمی‌آمدند. بنابراین و با توجه به آنچه از مناسبات تصوف با دیگر جریان‌ها ذکر شد باید پرسید تصوف در ساختار فکری و اجرایی سلسله صفویه که مروج مذهب تشیع بودند به چه شکلی درآمد و آیا برخلاف تصور و سوابق تاریخی در ترکیبی این‌چنین اصلاً حضور و دوام آورد یا نه؟

علاوه بر این مطلب آنچه در این میان درخور بررسی و تحقیق است عنایت به این مسئله است که تصوف خود بر مقولاتی مثل ادبیات، همواره تأثیرگذار بوده است به‌طوری که این مقوله عرصه ظهور چشمگیر مفاهیم عرفان و تصوف و تحولات آن در طول تاریخ شده است. بنابر این امر، ادبیات گسترده روزگار صفویه که عمدتاً در قالب سبک هندی متبلور شده است خود می‌تواند چشم‌اندازی از اوضاع تصوف عصر را بازتاب دهد. از سوی دیگر توجه به تحولات مذکور در عصر صفویه در شناخت ادبیات گسترده این عصر نیز بسیار می‌تواند راهگشا باشد. زیرا در دیدگاه‌های رایج درباره نسبت میان متن ادبی و تاریخ آفرینش آن، زمینه تاریخی اثر از ملزومات درک صحیح آن محسوب می‌شود. به عبارت دیگر، در شرایط زمانی و بافت تاریخی مشخص آفریده می‌شود سپس از زمینه تاریخی خود جدا شده و مسیر زمان به راه می‌افتد (فتوحی، ۱۳۸۷، ص ۳۹). از این رو بدون ترسیم عرصه‌ای که متن در آن به‌وجود آمده نمی‌توان به مناسبات مندرج در آن به‌نحو مطلوب راه یافت.

بنابر آنچه ذکر شد در این کتاب تحولات تصوف در عصر صفویه و تأثیر آن بر ادبیات فارسی آن عصر در چند فصل ذکر و بررسی شده است. در فصل اول آن از تحولات تصوف پیش از تأسیس صفویه (از عصر مغول تا صفویه) بحث خواهد شد. ضرورت بحث از تحولات تصوف در پیش از عصر صفوی به این دلیل است که حکومت صفویه بود تا بدین‌باره از دل آن تحولات بیرون آمده است. علاوه بر این، تأثیر تحولات تصوف پیش از صفویه، دوره حکمرانی آن‌ها نیز کم و بیش محسوس بوده است. لذا شناخت تحولات و جریان‌های صوفیانه این دوره، نیاز به آگاهی از پیشینه آن‌ها در دوره‌های قبل دارد. بعد از ذکر این پیشینه در فصل دوم به سبک‌های مختلف، تحولات تصوف در عصر صفویه ذکر خواهد شد. نگاه با توجه به بررسی‌ها در این فصل، در فصل سوم تأثیرات تصوف آن روزگار بر ادبیات آن دوره مطالعه و بررسی خواهد شد. در این فصل به میل کثرت شاعران در این دوره، تعداد ده شاعر از سرآمدان سبک هندی و همچنین برخی حکمای شاعر به کلام آن‌ها حاوی موضوعات عرفانی است برای بررسی انتخاب شده است. این انتخاب تا حدی ممکن‌طور صورت گرفته است که ضمن احتوا بر شاعران از طیف‌های مختلف، امکان تعمیم نتایج حاصل از بررسی شعر آن‌ها به کلام دیگر شاعران این عصر فراهم باشد. فصل چهارم، که فصل آخر این نوشتار است دربردارنده نتیجه‌گیری حاصل از مباحث فصل‌های پیشین خواهد بود.

لازم به یادآوریست آنچه از عرفان و تصوف در این نوشتار مطرح شده است بیشتر ناظر به مقولات تصوف است تا مباحث عرفانی. بدین معنا که عمدتاً تحولات اجتماعی مرتبط با صوفیه و نوع مناسبات آن‌ها با عامه، حکام و طبقه فقها بحث شده و به علل شکل‌گیری چنین مناسبات و تحولات ناشی از آن توجه شده است. بنابراین مباحثی مثل نوع خداشناسی، هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی عرفای

این عصر، که مربوط به حوزه عرفان است مطرح نشده است. با این اوصاف اگر دو اصطلاح عرفان و تصوف گاهی در کنار یکدیگر به کار رفته است خالی از تسامح نیست و باید عمدتاً حمل بر همان منظوری شود که به آن اشاره شد. این نکته نیز در خور ذکر است که کتاب حاضر، رساله دکتری نگارنده در رشته زبان و ادبیات فارسی است که در سال ۱۳۹۲ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر غلامحسین زاده و مشاوره آقایان دکتر ناصر نیکوبخت و دکتر سعید بزرگ بیگدلی از آن دفاع شده است.